

Σταῦρος Γιαγκάζογλου

Στὸ μεταίχμιο τῆς θεολογίας

Δοκίμια γιὰ τὸν διάλογο
θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ

Ἐκδόσεις Δόμος

Πρόλογος

«Ὅποιος μένει ἀπαθής ἐνώπιον τῆς Ἱστορίας,
αὐτός δὲν μπορεῖ ποτέ νὰ εἶναι καλὸς χριστιανός»
π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ

Ἡ Ἁγία Γραφή καὶ ἡ πατερικὴ θεολογία δὲν εἶναι κάποια μυθολογικὴ καὶ κοσμολογικὴ ἀφήγησις δίχως ἱστορικὴ ἐπενέργεια καὶ νοηματοδότηση τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ μαρτυρία ἐνὸς ζωντανοῦ ὅσο καὶ συναρπαστικοῦ διαλόγου μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, τὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων τὰ ὁποῖα προάγουν τὸν κόσμον καὶ τὴ ζωὴ, προσλαμβάνονται καὶ μεταπλάθονται σὲ κοινωνία καὶ σχέση Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου καί, ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἡ ἀλήθεια γιὰ τὸν Θεό, τὸν κόσμον καὶ τὸν ἀνθρώπο σαρκώνεται μέσα στὸν πολιτισμὸ καὶ στὴν ἱστορία. Ἡ πρόσληψη τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἀπαιτήση τοῦ δόγματος τῆς ἐνανθρώπησης. Διὰ τῆς Ἐκκλησίας ὁ Χριστὸς εἰσέρχεται συνεχῶς καὶ πλήρως σὲ κάθε πολιτισμὸ. Δὲν ἐξαγιάζει καὶ δὲν ἐπικυρώνει ἓναν συγκεκριμένον πολιτισμὸ, καλώντας ἔτσι ὅλους τοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς νὰ ἀσπαστοῦν τὸν συγκεκριμένον αὐτὸν πολιτισμὸ. Τὸ νόημα καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸ νόημα καὶ τὸν τελικὸ προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου. Ὅταν ὁ πολιτισμὸς σὲ μία πορεία δημιουργικότητος ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ στὴν κτίση καὶ στὴν ἱστορία, ὁ ἀνθρώπος ἀποκαθίσταται στὴ βασιλική, ἱερατικὴ καὶ προφητικὴ του λειτουργία, γίνεται ἡ προσδοκία καὶ ἡ ὄντως ἐλπίδα τοῦ κόσμου. Ὅπως ἀκριβῶς ὁ Θεὸς συγκαταβαίνει στὸ δράμα τοῦ ἀνθρώπου, προσλαμβάνει καὶ μεταμορφώνει τὴ φύση καὶ τὴν ἱστορία τοῦ κτιστοῦ, ἔτσι καὶ ἡ Ἐκκλησία πορεύεται προσλαμβάνοντας καὶ νοηματοδοτώντας διαρκῶς τὸν βίον, τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ τῶν ἀνθρώπων. «Χρειαζόμαστε θεολογία τοῦ πολιτισμοῦ», κατὰ τὸν π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ, προκειμένου νὰ κάνουμε λόγον ὄχι μόνον γιὰ τὴν σχέση Θεοῦ καὶ ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν πρακτικὴν καθημερινὴν μας ἐπιλογὴν καὶ ἀποφάσεις. Ἡ παράδοσις καὶ ὁ πολιτισμὸς τῆς Ὁρθοδοξίας δὲν ἀναπτύχθηκε μὲ βάση κάποια ἀνυπέβλητη διεγκυστίδα μεταξὺ ἱεροῦ καὶ βέβηλου, ἀλλὰ συμπεριέλαβε ὁλόκληρη τὴ δημιουργία, τὴν καθημερινότητα καὶ τὸν πολιτισμὸ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ διήκουσα ἀρχὴ καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς ὑπῆρξε

πάντοτε ἡ εὐχαριστιακὴ πρόσληψη καὶ μεταμόρφωση τῶν ἔργων τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐπὶ αἰῶνες οἱ χριστιανοὶ οἰκοδομοῦσαν πολιτισμὸ μὲ τὴν ἰσχυρὴν πεποίθηση ὅτι συνεργοῦσαν δημιουργικὰ στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Πορεία σημαίνει ἀνοικτοὶ ὀρίζοντες καὶ συνεχῆς ἀναμονὴ γιὰ κάτι καινούργιο. Ἐδῶ ἀκριβῶς θεμελιώνεται ἡ ἀντινομικὴ στάση τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ πίστη τῆς Ἐκκλησίας δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὰ δεδομένα καὶ πεπερασμένα σχήματα τῆς ἱστορίας. Τὰ ἱστορικὰ ἐπιτεύγματα, ὅσο λαμπρὰ καὶ ἂν φαίνονται, δὲν εἶναι ποτὲ τελικὰ. Μολονότι ὁ πολιτισμὸς μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ θεολογικὰ καὶ νὰ ἐκφράζει πολιτισμικὰ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ὡστόσο ἡ μετὰξὺ τους σχέση εἶναι ἀντινομικὴ καὶ διαλεκτικὴ. Ἡ ἐπίδραση τοῦ πολιτισμοῦ στὴ θεολογία γίνεται ἐκδηλῆ, ἀφοῦ πολιτιστικοὶ συντελεστὲς σαφῶς προσδιορίζουν τὴ θεολογικὴ ἔκφραση καὶ ἡ θεολογία ἀποτελεῖ πάντοτε συνάφεια καὶ ἔκφραση μιᾶς συγκεκριμένης ἐποχῆς. Ὑπὸ τὴν προοπτικὴ τῶν ἐσχάτων κάθε πολιτισμικὴ καὶ ἱστορικὴ διάσταση τῆς θεολογίας παραχωρεῖ τὴ θέση της στὴν ἀλήθεια πού ἔρχεται ἀπὸ τὸ μέλλον. Οἱ πολιτισμοὶ ἀκμάζουν καὶ παρακμάζουν στὴν ἱστορικὴ πορεία τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἐνθαδικότητα τοῦ πολιτισμοῦ προσδιορίζει τὴ διαλεκτικὴ σχέση θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐσχατολογίας. Ὁ πολιτισμὸς ὡς ἔμπλεος κιβωτὸς κορυφαίων ἐπιτευγμάτων καὶ ἀξεπέραστων ἱστορικῶν κατακτήσεων τοῦ παρελθόντος γίνεται σαρκοφάγος ἢ νάρθηκας τῆς ἀλήθειας τῆς θεολογίας, ὅταν ἀπολυτοποιεῖται καὶ ἀντικαθιστᾷ τὴν Ἐκκλησία. Στὴν πορεία τῆς Ἐκκλησίας οὐκ ὀλίγες ιδεολογικὲς κατασκευὲς καὶ ἀγκυλώσεις συχνὰ καθηλώνουν ἐνδο-ιστορικὰ καὶ ἐκκοσμικεῦουν πολιτισμικὰ τὴν ἐσχατολογικὴ της προοπτικὴ.

Στὸ τέλος τῆς νεωτερικότητας καὶ στὸ κατῶφλι ἐνὸς νέου πολιτισμοῦ ἡ Ἐκκλησία, ἐφόσον θέλει νὰ ἀποφύγει τὴν περιθωριοποίησή της, ὀφείλει νὰ διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο σὲ ἕνα σοβαρὸ διάλογο, παρουσιάζοντας ἐναλλακτικὴ πρόταση γιὰ τὴ διαμόρφωση καὶ νοηματοδότηση τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ. Ἡ θεολογία ὡς προφητικὴ συνείδηση καὶ κριτικὴ εὐαισθησία τῆς Ἐκκλησίας μπορεῖ νὰ προσφέρει τίς θεμελιώδεις προϋποθέσεις, ὥστε νὰ διακρίνεται κάθε φορὰ τὸ θεολογικὰ ἔσχατο καὶ σημαντικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο πού μπορεῖ νὰ μεταβάλλεται μορφολογικὰ ὡς πολιτισμικὸς συντελεστὴς τῆς θεολογικῆς ἔκφρασης.

Ἄγια Παρασκευή, Σεπτέμβριος 2017

Περιεχόμενα

Πρόλογος	7
Α'. ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	
Πρὸς μία θεολογική θεώρηση τοῦ πολιτισμοῦ	17
Θεολογία καὶ πολιτισμός	17
Προτεραιότητες ἐνὸς γόνιμου διαλόγου μεταξύ θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ	23
Β'. ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ	
Τὸ βιβλικὸ πλαίσιο τῆς συνάντησης Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ	31
Ἑλληνισμός καὶ Ἰουδαϊσμός	32
Ἰουδαϊσμός καὶ Χριστιανισμός	35
Χριστιανισμός καὶ Ἑλληνισμός	38
Τὸ διδασκαλεῖον τῆς Ἀλεξάνδρειας	43
Ἡ ἀλληγορία ὡς κοινὸς τρόπος ἔκφρασης	52
Πλάτων ἢ Μωυσῆς. Ἡ θεωρία τῆς λογοκλοπῆς	59
Γ'. ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ	
Σύγχρονες περὶ ἀνθρώπου ἀντιλήψεις καὶ τὸ νόημα τῆς ὀρθόδοξης ἀνθρωπολογίας	69
Ἡ ἀνθρωπολογία τῆς νεωτερικότητας	69
Ἀνθρωπολογικὲς ὀψεις τῆς μετανεωτερικότητας	71
Πρὸς μία δυναμικὴ καὶ σχεσιακὴ ἀνθρωπολογία. Τὸ νόημα τῆς ὀρθόδοξης ἀνθρωπολογίας σήμερα	74
Ἡ δογματικὴ ὡς δικανικὴ ἀντίληψη καὶ ὡς ἐρμηνευτικὴ διαδικασία. Οἱ θεολογικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ νοήματος τῆς πίστεως	79
Θεολογία καὶ γλῶσσα	79
Δόγμα καὶ δογματικὴ	83
Ἡ ἐρμηνεία τῶν δογμάτων. Ὁρθόδοξες θεολογικὲς προϋποθέσεις	91
Ἐρμηνεία τῶν δογμάτων καὶ θεολογικὸς διάλογος	95
Ἐπίλογος	97

Θεολογική και ἐκκλησιολογική θεώρηση τοῦ διαλόγου μεταξύ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ τῶν Ἀρχαίων Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν	101
Οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς	101
Οἱ σχέσεις ὀρθόδοξων καὶ πρὸ-χαλκηδονίων Ἐκκλησιῶν	103
Ὁ σύγχρονος θεολογικὸς διάλογος τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μὲ τις Ἀρχαῖες Ἀνατολικές Ἐκκλησίες	105
Τὸ χριστολογικὸ ζήτημα καὶ ἡ κατανόησή του	109
Ἐκκλησιολογικὲς πτυχὲς τοῦ σχίσματος καὶ τοῦ σύγχρονου διαλόγου.	113
Σκέψεις γιὰ τὸ μέλλον τοῦ διαλόγου καὶ τῆς μελετώμενης ἔνωσης	119
Εὐχαριστιακὴ ἐκκλησιολογία καὶ κανονικὴ παράδοση	125
Εὐχαριστία καὶ κανονικὴ παράδοση	125
Λατρεία καὶ κανόνες	130
Δικαικὸ πνεῦμα καὶ αὐτονόμηση τῆς κανονικῆς παράδοσης	134
Ἀκρίβεια καὶ οἰκονομία στοὺς κανόνες	135
Παράδοση καὶ ἀνανέωση στὸ κανονικὸ δίκαιο	140
Ἡ ἐξουσία τῆς ἀγάπης. Οἱ θέσεις τοῦ Νικολάου Afanassieff	145
Εὐχαριστιακὴ ἐκκλησιολογία καὶ κανονικὸ δίκαιο. Ἡ σύνθεση τοῦ Ἰωάννη Ζηζιούλα	154
Ἡ κληρονομία καὶ τὸ μέλλον τῆς εὐχαριστιακῆς ἐκκλησιολογίας	159

Δ'. ΟΙ ΡΩΣΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ

Ἡ ἐπίδραση τῶν Ρώσων θεολόγων τῆς διασπορᾶς στὴ νεοελληνικὴ θεολογία	171
Ἡ προεπαναστατικὴ πορεία τῆς ρωσικῆς θεολογίας	172
Ἡ σλαβονο-ρωσικὴ μετάφραση τῆς Φιλοκαλίας	175
Τὸ κίνημα τῶν σλαβόφιλων	178
Οἱ ἀνανεωτικὲς τάσεις πρὶν τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1917	181
Τὸ θεολογικὸ παράδειγμα τῆς θεολογίας τῶν Ρώσων τῆς διασπορᾶς	183
Ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, θεολόγος τῆς νεοπατερικῆς σύνθεσης	185
Ὁ Βλαδίμηρος Λόσκυ καὶ ἡ ἀνάδειξη τῆς θεολογίας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ	192
Ἡ εὐχαριστιακὴ θεολογία τοῦ Νικολάου Ἀφανάσιεφ καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Σμέμαν	196
Ἡ κρίσιμη «στροφή» τῆς νεοελληνικῆς θεολογίας	198
Ἡ θεολογία τῶν Ρώσων τῆς διασπορᾶς καὶ ἡ ἀνανέωση τῆς νεοελληνικῆς θεολογίας	201

Ἡ θεολογικὴ μεταστροφή τοῦ '60	203
Ἐπισημάνσεις καὶ παρατηρήσεις	208
Τὸ κάλλος τῆς θεολογίας. Ἡ ποιητικὴ καὶ αἰσθητικὴ συμβολὴ τοῦ Παύλου Εὐδοκίμουφ	217
Ἡ θεολογικὴ σύνθεση τοῦ Παύλου Εὐδοκίμουφ	219
Ἡ θεολογία τοῦ κάλλους καὶ τὸ κάλλος τῆς θεολογίας	225
Ε'. ΘΕΟΛΟΓΙΑ, ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ	
Σχόλια στὸ <i>Πρὸς ἐκκλησιασμὸν</i> ἔργο τοῦ Ν. Γ. Πεντζίκη	235
Ἡ Ἐκκλησία ὡς κοσμικὴ λειτουργία	240
Ἡ Ἐκκλησία ὡς ὁ τύπος τοῦ Ἄλλου	242
Ὁ 14ος αἰώνας τῶν Βυζαντινῶν	244
Ἡ Ἐκκλησία ὡς κτίσμα κατὰ τὸν 14ο αἰώνα	250
Ἡ νεοελληνικὴ ταυτότητα	252
Ὁ τυχαῖος περίπατος στὴν ἀκρογιαλιά	256
Ὁ Συναξαριστὴς τῆς μνήμης καὶ νοσταλγὸς τοῦ μέλλοντος	259
Χριστιανικὸν Συμπόσιον. Ἡ συμβολὴ τοῦ Κώστα Τσιρόπουλου στὸν διαχριστιανικὸ καὶ διευρωπαϊκὸ διάλογο τῆς Ὁρθοδοξίας	263
Ἱστορία καὶ Ἐσχατολογία. Ὁ διάλογος φιλοσοφίας καὶ θεολογίας στὸ ἔργο τοῦ Χρήστου Μαλεβίτση	269
Ἡ μέριμνα τοῦ φιλοσοφεῖν	269
Φιλοσοφία καὶ θρησκεία	271
Φύση καὶ ἱστορία	272
Τὸ νόημα τῆς ἱστορίας	274
Ἐλευθερία καὶ ἀναγκαιότητα. Ἡ ἐγελιανὴ ἀνάγνωση τῆς ἱστορίας	276
Προφητεία καὶ ἱστορία	278
Ἐσχατολογικὴ ὄντολογία	279
Προφητικὴ καὶ ἱεροκρατικὴ ἐκκλησιολογία	281
Ἱστορία καὶ ἐσχατολογία	283
Τὸ τέλος τῆς ἱστορίας	286
Ἡ ἐκκοσμικευμένη ἐσχατολογία	288
Ὁ τεχνολογικὸς μεσσιανισμὸς	289
Ἡ λεηλασία τῆς φύσης	291
Ὁ αὐτοματικὸς χρόνος	292
Δυτικὰ τῆς Ἑδέμ	293

Σ'. ΟΙ ΠΡΩΤΕΡΓΑΤΕΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΑΝΑΝΕΩΣΗΣ

Τὸ ἔργο τοῦ π. Ἰωάννη Ρωμανίδη περὶ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος καὶ ἡ σημασία του γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴ θεολογία . . .	297
Ἡ «βαβυλωνία αἰχμαλωσία» τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας	297
Τὸ πλαίσιο καὶ οἱ ἄξονες τῆς διατριβῆς τοῦ π. Ἰωάννη Ρωμανίδη	302
Ἡ διένεξη μὲ τὸν Παναγιώτη Τρεμπέλα	310
Ἡ συνέχεια τῆς διένεξης στὴ διαμάχη Π. Τρεμπέλα καὶ μοναχοῦ Θεόκλητου Διονυσιάτου	317
Ἡ σημασία τοῦ περὶ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος ἔργου τοῦ π. Ἰωάννη Ρωμανίδη γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴ θεολογία	319
ἽΟ διάλογος θεολογίας καὶ φιλοσοφίας. Ἡ θεολογικὴ ἐρμηνευτικὴ τοῦ Νίκου Νησιώτη	325
Οἱ ἄξονες τῆς θεολογικῆς ἐρμηνευτικῆς τοῦ Νίκου Νησιώτη	325
«Ἡ θεολογία ὡς ἐπιστήμη καὶ ὡς δοξολογία». Οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὸν διάλογο θεολογίας καὶ φιλοσοφίας	327
Κριτικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴ σχέση Χριστιανισμοῦ καὶ ἀρχαιοελληνικῆς σκέψης	330
Κριτικὲς σκέψεις γιὰ τὴ σχολαστικὴ θεολογία καὶ φιλοσοφία . . .	331
ἽΟ δημιουργικὸς διάλογος μὲ τὴ σύγχρονη φιλοσοφία	333
ἽΟ τεχνολογικὸς πολιτισμὸς	339
Ἡ πνευματολογικὴ χριστολογία τῆς φύσης. Συμβολὴ στὴ θεολογικὴ θεώρηση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος	342
ἽΗ πνευματολογικὴ χριστολογία τοῦ Νίκου Νησιώτη	347
Εἰσαγωγικά	347
Τὸ ἽΑγιο Πνεῦμα στὴν τριαδικὴ θεολογία	354
ἽΗ πνευματολογικὴ ἐκκλησιολογία	357
Τὸ ἽΑγιο Πνεῦμα στὴ λατρεία	366
Πνευματολογία καὶ ὀρθόδοξη ἀνθρωπολογία	371
ἽΗ πνευματολογία στὴν ὑπηρεσία τῆς ἐνότητας	374
ἽΗ πνευματολογικὴ χριστολογία τῆς φύσεως	377
ἽΙωάννης Ζηζιούλας, μητροπολίτης Περγᾶμου. ἽΟ οἰκουμενικὸς θεολόγος τῆς Ὀρθοδοξίας	381
ἽΗ λαμπρὴ σταδιοδρομία	381
Τὸ συγγραφικὸ ἔργο	383
ἽΗ θεολογικὴ σύνθεση	385

Ἡ σύνθεση χριστολογίας και πνευματολογίας και οἱ ἐκκλησιολογικές συνέπειές της στό ἔργο τοῦ μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Ζηζιούλα	393
Εἰσαγωγικά	393
Τό πρόβλημα τῆς προτεραιότητας μεταξύ χριστολογίας και πνευματολογίας	395
Οἱ δύο τύποι τῆς πνευματολογίας στόν ἐκκλησιολογία	400
Ἡ σύνθεση χριστολογίας και πνευματολογίας	402
Ἐκκλησιολογικές συνέπειες τῆς σύνθεσης	405
Ποιμαντικές διαστάσεις τῆς σύνθεσης	408
Ἐπίλογος: οἱ θεολογικές διαστάσεις τῆς σύνθεσης	411

Ζ'. Η ΣΥΝΟΔΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΗΜΕΡΑ

Κρίση τῆς συνοδικότητας; Ἡ γραφειοκρατική ἀντίληψη τῆς ἐκκλησιολογίας και τό πρόβλημα τῆς κοινωνίας και τῆς συνοδικότητας στόν Ἐκκλησία σήμερα	415
Τό κενό στόν ἐκκλησιολογία ἡ ἡ κρίση τῆς συνοδικότητας	415
Ἡ συνοδικότητα ὡς ἐκφραση τῆς ἐνότητας τῆς Ἐκκλησίας	419
Ἡ γραφειοκρατική ἀντίληψη τῆς Ἐκκλησίας	421
Ἐπιστροφή στό συνοδικότητα τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας και δημιουργία σύγχρονων μορφῶν συνοδικότητας	428
Ἀνοικτά ζητήματα τῆς σύγχρονης Ὁρθοδόξιας	432
Διάλογος ἡ ὁμολογιακή νοοτροπία;	434
Τό ἀνοίγμα τῆς θεολογίας στόν σύγχρονο πολιτισμό	437
Ἐνότητα μέσα στόν ποικιλία	441
Ἡ συνοδικότητα ὡς τρόπος ζωῆς και ἐκφρασης τῆς Ἐκκλησίας	441
Μετά τήν Ἁγία και Μεγάλη Σύνοδο τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας	445

Η'. ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ

Ἐκκλησία και νεοναζιστικός ἐθνικισμός. Θεολογικές προσεγγίσεις στόν ἀναζωπύρωση τοῦ νεοναζιστικοῦ παγανισμοῦ	455
Ἁ ἔθνικισμός στόν Εὐρώπη και οἱ ἰδεολογικοί του πρόδρομοι	455
Ἡ κρυφή γοητεία τοῦ φασισμού στόν χριστιανικό κόσμο	458
Τό σμίξιμο πολιτικοῦ ἐθνικισμοῦ και θρησκευτικοῦ φονταμενταλισμοῦ στόν Ἑλλάδα	465
Ἁ παγανισμός και ἡ σχέση του μέ τόν νεοναζισμό	471
Τό New Age θρησκευτικό ἀμάλγαμα τῆς Χρυσῆς Αὐγῆς	474

Οί νέες θέσεις τῆς Χρυσῆς Αὐγῆς γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία	477
Ἡ θρησκεία τοῦ νεοναζιστικοῦ παγανισμοῦ	480
Ἡ εὐθύνη τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς θεολογίας στὴν παρούσα κρίση	483

Θ'. Η ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΣΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ

Στὸ μεταίχμιο τῆς ἱστορίας. Οἱ προκλήσεις τῆς Ὁρθοδοξίας στὸν 21ο αἰώνα	489
Ἡ ἐπιστροφή στὴν παράδοση	489
Ἐκκλησία καὶ παράδοση	491
Ἡ εὐχαριστιακὴ ἐκκλησιολογία στὴν πράξη	492
Τοπικὲς ἢ ἐθνικὲς Ἐκκλησίες;	493
Διάλογος ἢ ὁμολογιακὴ νοοτροπία;	494
Ὁ φονταμενταλισμὸς ἐπὶ θύραις	494
Θεολογία καὶ πολιτισμὸς	495
Πρῶτες δημοσιεύσεις	497
Εὐρετήριο ὀνομάτων	499

Α΄.

ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Πρὸς μία θεολογικὴ θεώρηση τοῦ πολιτισμοῦ

Θεολογία καὶ πολιτισμός

Τὸ νόημα καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸ νόημα καὶ τὸν τελικὸ προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ τὴν ὀρθόδοξή θεολογία, ὅταν ὁ πολιτισμὸς σὲ μία πορεία δημιουργικότητος ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ στὴν κτίση καὶ στὴν ἱστορία, ὁ ἄνθρωπος ἀποκαθίσταται στὴ βασιλική, ἱερατικὴ καὶ προφητικὴ του λειτουργία ἐντὸς τῆς δημιουργίας, γίνεται ἡ προσδοκία καὶ ἡ ὄντως ἐλπίδα τοῦ κόσμου. Ἐδῶ ἀκριβῶς θεμελιώνεται ὁ διάλογος θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ ὡς μία διαρκῆς πρόσληψη καὶ μεταμόρφωση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, «ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς». Ὅπως ἀκριβῶς ὁ Θεὸς συγκαταβαίνει στὸ δράμα τοῦ ἀνθρώπου, προσλαμβάνει καὶ μεταμορφώνει τὴ φύση καὶ τὴν ἱστορία τοῦ κτιστοῦ, ἔτσι καὶ ἡ Ἐκκλησία πορεύεται προσλαμβάνοντας διαρκῶς καὶ δίδοντας νόημα στὸν βίον καὶ στὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων. Σύμφωνα μὲ τὸ δόγμα τῆς Χαλκηδόνος, ἡ Ἐκκλησία σαρκώνει τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ ἁπαξ ἐνανθρωπήσαντος Χριστοῦ σὲ κάθε ἐποχῇ, «ἐν παντὶ καιρῷ καὶ πάσῃ ὥρᾳ», δὲν ἀπολιθώνει οὔτε τὴ χριστολογία οὔτε τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ στὸ ἀρχέγονο παρελθὸν τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ διανοίγει τὸν κόσμον καὶ προσανατολίζει τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὰ ἔσχατα τῆς Βασιλείας.

«Χρειαζόμαστε θεολογία τοῦ πολιτισμοῦ», κατὰ τὸν π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ, προκειμένου νὰ κάνουμε λόγο ὄχι μόνον γιὰ τὴ σχέση Θεοῦ καὶ ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς πρακτικὲς καθημερινές μας ἐπιλογές καὶ ἀποφάσεις. Ἡ παράδοση καὶ ὁ πολιτισμὸς τῆς Ὁρθοδοξίας δὲν ἀναπτύχθηκαν μὲ βάση κάποια ἀνυπέρβλητη διεκδυστίνδα μεταξὺ ἱεροῦ καὶ βέβηλου¹, ἀλλὰ συμπεριέλαβαν ὀλόκληρη τὴ δημιουργία, τὴν καθημερινότητα καὶ τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ διήκουσα ἀρχὴ καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς ὑπῆρξε πάντοτε ἡ εὐχαριστιακὴ πρόσληψη καὶ ἡ μεταμόρφωση τῶν ἔργων τοῦ ἀνθρώπου.

¹ Βλ. Νίκου Μαρτσούκα, *Πολιτισμὸς αὐρας λεπτῆς*, ἐκδ. «Τὸ Παλίμψηστον», Θεσσαλονίκη 2000.

Ὡστόσο, σέ ὀρισμένες ἐποχές τὸ μυστήριο τῆς σωτηρίας καὶ ἀπολύτρωσης φαίνεται νὰ συσκοτίζει τὸ μυστήριο τῆς δημιουργίας, τὸ ἀέναο αὐτὸ ἐνδιαφέρον τοῦ δημιουργοῦ γιὰ τὴν πληρότητα καὶ ἀνακεφαλαίωση τῆς κτίσης. Τονίζεται περισσότερο ἡ ἀκύρωση καὶ ἡ ὑπέρβαση τοῦ «πεπτωκότος κόσμου», παρὰ ἡ θεραπεία καὶ ἀνόρθωσή του, ἡ ἔξοδος ἀπὸ τὴν ἁμαρτία, ἡ ματαιότητα καὶ ἡ διαφθορά του. Ἡ ἐσχατολογία ἐδῶ, ἀπὸ ὠδίνουσα πορεία πρὸς τὸ τέλος καὶ τὴν πληρότητα τῆς Βασιλείας, ἐκπίπτει σὲ μία δικανικὴ καὶ ἐλεγκτικὴ κρίση, σὲ μία εἰκονοκλαστικὴ στάση ὡς πρὸς τὸν πολιτισμὸ στὸ σύνολό του. Στὴν πραγματικότητα οἱ τάσεις αὐτὲς ὑποτιμοῦν ριζικὰ τὸν Χριστιανισμό, μεταβάλλοντάς τον σὲ κλειστὴ θρησκεία μεμονωμένων ἀτόμων, ποὺ ἐπιζητοῦν ἀπλῶς τὴν ἀτομικὴ σωτηρία τους, ἐρήμην τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας. Ἡ ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐμφανίζει μία σειρὰ ἀπὸ παρόμοιες τυπολογίες καὶ στάσεις ἔναντι τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας μὲ κοινὸ παρονομαστὴ τὴν ἄρνηση θετικοῦ νοήματος στὸν πολιτισμὸ καὶ στὴ δημιουργικότητα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐπὶ αἰῶνες οἱ χριστιανοὶ οἰκοδομοῦσαν πολιτισμὸ μὲ τὴν ἰσχυρὴ πεποίθηση ὅτι συνεργοῦσαν δημιουργικὰ στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Πορεία σημαίνει ἀνοικτοὶ ὀρίζοντες καὶ συνεχῆς ἀναμονὴ καὶ ἐτοιμότητα γιὰ κάτι καινούργιο. Ἡ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ σημαίνει ἀνοικτοὺς ὀρίζοντες γιὰ τὸ μέλλον. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἔχει τὴν ἀρχὴ καὶ θεμελιώσή της ἡ ἀντινομικὴ στάση τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ αἰώνια ἀλήθεια τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὰ δεδομένα καὶ πεπερασμένα σχήματα τῆς ἱστορίας, ἀπὸ ἀνθρώπινα καὶ συμπτωματικὰ πλαίσια. Ἡ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ ἐμφάνισε στὴν ἱστορικὴ της διαδρομὴ δύο λύσεις. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἔδειξε τὴ φυγὴ στὴν ἔρημο καί, ἀπὸ τὸ ἄλλο, προσανατόλισε στὴν οἰκοδόμησιν τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας. Μολονότι ὁ μοναχισμὸς ὑπῆρξε μία διαρκῆς ἀντιστασιακὴ κίνησις μέσα στὴ χριστιανικὴ κοινωνία ὡς ἄσκησις μὲ εἰρήνη καὶ ἀνιδιοτέλεια, δὲν ἔμεινε ἐκτὸς τῆς κοινωνίας ἀλλὰ οἰκοδόμησε τὸν δικὸ του πολιτισμὸ, τὸν πολιτισμὸ τῆς ἐρήμου, καὶ ἐπέδρασε ποικιλοτρόπως στὸν εὐρύτερο πολιτισμὸ καὶ στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ὡστόσο, καὶ οἱ δύο αὐτὲς λύσεις στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἀποδείχθηκαν ἀνεπαρκεῖς καὶ ἀνεπιτυχεῖς. Προβλήματα ἐπίσης ἐμφανίζει καὶ τὸ φαινόμενο τῆς θεοκρατικῆς ιδεολογίας γιὰ τὴ συγκρότησιν τοῦ κράτους σὲ μία ἐνιαία χριστιανικὴ κοινωνία σὲ σχέσιν καὶ ἀναφορὰ μὲ τὴν ὄντως ἐσχατολογικὴ διάστασιν τοῦ πολιτεύματος τῆς Ἐκκλησίας. Παρόλη τὴν οἰκουμενικότητά του, τὸ βυζαντινὸ πολιτικὸ-

ἐκκλησιαστικό πείραμα τῆς χριστιανικῆς κοινοπολιτείας ὑπῆρξε οὐτοπία καὶ συμβιβασμός. Δὲν πέτυχε νὰ ξεκλειδώσει τὴν πύλη τοῦ χαμένου παραδείσου, γιατί μᾶλλον δὲν ὑπάρχει ἐπίγειο καὶ ἱστορικό κλειδί γιὰ νὰ ἀνοίξει τὰ ἔσχατα τῆς Βασιλείας. Τὰ ἱστορικά ἐπιτεύγματα δὲν εἶναι ποτέ τελικά. «Ἡ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἦταν τόλμημα καὶ ἀπόπειρα στὴ χριστιανικὴ πολιτική. Ἦταν ἀνεπιτυχὲς καὶ ἴσως ἄτυχο πείραμα. Παρὰ ταῦτα θὰ πρέπει νὰ κριθεῖ μέσα στὶς δικές του συνθήκες»². Πάντως, ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ τὸ ἱστορικό καὶ πολιτισμικό παράδοξο, τὸ ὁποῖο ὀρισμένοι ἀποκαλοῦν τελευταία βυζαντινὴ ἀναγέννηση· ἐνῶ ἡ αὐτοκρατορία ὕστερα ἀπὸ χίλια περίπου ἔτη ἔχει σχεδὸν καταρρεύσει κατὰ τὸν 14ο αἰ., ἡ μυστικὴ σκέψη, ἡ τέχνη καὶ ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς τῶν βυζαντινῶν, δηλαδὴ ὁ πολιτισμὸς τῆς ἐρήμου, ἀγγίζει τὸ μέγιστο σημεῖο τῆς ἀνάπτυξής του³.

Μολονότι ὁ πολιτισμὸς μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ θεολογικά καὶ νὰ ἐκφράζει πολιτιστικά τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ὡστόσο ἡ μεταξὺ τους σχέση εἶναι τελικά ἀντινομικὴ καὶ διαλεκτικὴ. Ἡ ἐπίδραση τοῦ πολιτισμοῦ στὴ θεολογία γίνεται ἐκδηλῆ, ἀφοῦ πολιτιστικοὶ συντελεστὲς σαφῶς προσδιορίζουν τὴ θεολογικὴ ἔκφραση καὶ ἡ θεολογία ἀποτελεῖ πάντοτε συνάφεια μὲ ἕναν τόπο καὶ μὲ μία συγκεκριμένη ἐποχὴ. Ἡ θεολογία ἀποβαίνει τελικά ὁ γλωσσικὸς ρεαλισμὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς πίστεως καὶ ἡ πολιτισμικὴ σάρκα τῆς ἀλήθειας. Ὡστόσο, ἡ Ἐκκλησία δὲν κοιτάζει ὡς τέρμα καὶ κατάληξή της τὸ ἱστορικό της παρελθόν, ὅσοδήποτε θεμελιῶδες καὶ ἔνδοξο ὑπῆρξε, ἀλλὰ στρέφεται μυστηριακά πρὸς τὸ μέλλον τῆς Βασιλείας. Ὑπὸ τὴν προοπτικὴ τῶν ἐσχάτων κάθε πολιτισμικὴ καὶ ἱστορικὴ διάσταση τῆς θεολογίας παραχωρεῖ τὴ θέση της στὴν ἀλήθεια τῆς Βασιλείας. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι στὴ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ ἀντίληψη ἡ ἀλήθεια δὲν προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση τοῦ παρελθόντος, ὅπως στὴν πλατωνικὴ παράδοση, ἀλλὰ ἔρχεται ὡς κατ' ἐξοχὴν γεγονός τοῦ μέλλοντος: «ἀλήθεια δὲ ἡ τῶν μελλόντων κατάστασις»⁴.

Ὁ πολιτισμὸς δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ φύση τελικὸς σκοπὸς ἢ ἔσχατο τέρμα τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ πολιτισμοὶ ἀκμάζουν καὶ παρακμάζουν στὴν

² Γεωργίου Φλωρόφσκυ, *Χριστιανισμὸς καὶ πολιτισμὸς*, σ. 99. Θανάση Παπαθανασίου, *Ἡ Ἐκκλησία γίνεται ὅταν ἀνοίγεται*, Ἀθήνα 2008, σ. 95-154. Πρβλ. Paul Tillich, *Theology of culture*, Oxford University Press, New York 1959.

³ Steven Runciman, *Ἡ τελευταία βυζαντινὴ ἀναγέννηση*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1980.

⁴ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Σχόλια*, PG 4, 137D.